

KEMÉNY ISTVÁN

A magyar munkásosztály rétegződése

Magyarországon az első gyári munkások két világtáj felől jöttek: idegenből (elsősorban Csehországból és Ausztriából), illetőleg a hazai, gyakran német ajkú iparosrétegből jöttek a szakmunkások, a parasztokból lettek a gyári napszámosok.¹ Ez a munkásság a kapitalista gazdasági rendszernek volt nem polgári ellenzéke, de a társadalomban a tőkés szerkezet mellett tovább élt a feudális szerkezet is. Az ország gazdasága rohamosan iparosodott; a társadalmi rendszer demokratizálódása, az életformák urbanizálódása csak lassan, kínlódva haladt előre.

Amikor a magyar kapitalizmus s vele a magyar munkásság színre lépett, Magyarországnak nem volt egységes társadalma. Két társadalom élt egymással szemben, illetőleg az egyik, az úgynevezett *dzsentri* és az arisztokrácia társadalma úgy telepedett rá a másikra, a paraszttársadalomra, hogy annak világát teljesen bezárta; kijárást belőle csak kivételképpen és kerülő úton engedett meg.

A magyar polgárság nem igyekezett e zárt világokat megnyitni, hanem közéjük illeszkedett újabb zárt világként. Beépült a magyar társadalom rendjébe, de azt át nem alakította. Viszonya a munkássághoz egyfelől a kizsákmányolóé volt a kizsákmányolthoz, másfelől a rendi társadalom kiváltságos rétegéé a kiváltság nélkülihez. Ahogy a magyar parasztság fölött, tőle szokásaiban, kultúrában, gondolkodásmódban mérhetetlenül távol élt a magyar úri osztály, ugyanúgy élt a magyar munkásság fölött, tőle szokásaiban, gondolkodásmódjában, életvitelében mérhetetlenül távol a magyar polgárság. A magyar munkásságnak ugyanúgy, mint a magyar parasztságnak, nyomás alatt külön világot kellett magának kialakítania, amelyben élhessen.

A gyárak munkássága szigorú függősségi rendszerben élt, mint ahogy abban élt az egész magyar társadalom is.

A munkásság zárt világa kezdetben maga is kisebb zárt világokra oszlott. Az idegenből jöttek, a volt iparosok és a faluról származottak, a mesterek, a szakmunkások és a napszámosok csoportjait jövedelemben, neveltetésben, presztízsből, kultúrában, kiváltságokban éles különbségek választották el egymástól. Műhelyrendszer uralkodott, középpontjában a mesterrel, akit személyes közelségben vettek körül az

¹ Az első gyári munkások társadalmi eredetére alapvető munka Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása, 1867–1949*. Budapest, 1961. E téren is nélkülözhetetlen Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Budapest, é. n.

inasok és segédek. A szakmunkás ebben az időben kisipari módszerekkel tanulta meg a szakmát, s valóban úgy is értett hozzá, mint az önálló kisiparos. Szüksége is volt rá, mert a régi technológia azt kívánta tőle, hogy egymástól eltérő feladatokat önállóan tudjon megoldani.

E világ zártsága elsősorban a szervezett munkásmozgalomban tört meg. A szervezett munkás urbanizáltabb volt, mint nem szervezett társa. A teljes polgári kultúrát igényelte, s a polgári életforma minden vívmányát, miközben – és ezzel egyidejűen – elutasította, sőt lerombolni kívánta a kapitalista társadalmat. Értékrendszerének voltak a polgári értékrenddel megegyező s azzal poláris ellentétben álló elvei. Megegyezett a polgári értékrenddel a kultúra és a magasabb értékek tiszteletében, a teljesítmény megbecsülésében, a termelés fokozásának igényében. Szemben állt a polgári értékrenddel abban, hogy elutasította az egyenlőtlenségen alapuló társadalmi rendet, hitt e rendszer megszüntetésének és a szocialista társadalmi rendszer felépítésének lehetőségében és szükségességében, a munkásmozgalom erre irányuló küldetésében. Az osztályharcos munkás magasabb kultúrája és politikai ellenzékiisége elválaszthatatlan volt egymástól. Az osztályharc ideológiája racionalisztikus: felfogásához a kultúra racionalis alapjainak teljes megértése szükséges. A kulturálódás hiánya viszont elősegíti a politikai beilleszkedést: a zárt világban élő munkás irracionálisnak látja a fölötte elterülő égboltot, inkább hajlik a belenyugvásra s a hosszú belenyugvasokat megszakító lázongásokra.

Az életforma urbanizálódásában legmesszebb a szervezett munkás jutott, de az urbanizálódásnak volt más útja is: a gyári szakmunkások egy részéből mester vagy kisiparos lett. A kisipari műhelyből tőkés vállalkozás bontakozhatott ki – a legtöbb kisiparos azonban nem élt sokkal jobban a gyári szakmunkásnál –, s a második, harmadik nemzedék már a burzsoáziához tartozhatott. Más kisiparosok taníttatták gyerekeiket, s azok sok nehézséggel, származásukat rejtgetve, bejuthattak a polgári létű és *dzsentritudatú* középosztályba. Az urbanizálódásnak ez az útja kilépést jelentett a munkásságból – egyben alkalmazkodást a nem polgári társadalmi légkörhöz, az uralkodó illúziókhoz és eszményekhez.

A húszas években fokozódott a munkások kirekesztettsége. Az úri társadalom a Tanácsköztársaság leverése után a munkásságot nemzetietlennek minősítette. Ezzel csak élesebben, ideologikusan fogalmazta meg azt, ami rejtett vagy nem rejtett formában amúgy is legmélyebb meggyőződése volt: az úri társadalom önmagát a nemzettel azonosította, s mindazt, ami rajta kívül esett, a nemzetbe sem értette bele. Igaz, ideológiává mindez akkor vált, amikor alapvetően megingott azokban is, akik látszólag hittek benne.

A harmincas és a negyvenes években már egészen más képet mutat a munkásság. Új technika jelenik meg, háttérbe szorul a munkások autonómiája, előtérbe kerülnek a betanított munkások. A munkások származás szerinti összetétele is átalakul. Az idegenből jöttek már rég meghonosodtak, de a régi szakmunkások amúgy is már csak magot jelentenek. Előtérbe kerül a faluról jött hatalmas tömeg, amely szakmailag, politikailag, kulturálisan képzetlenebb, de erősen radikális érzelmű. Megváltozik a munkások helye a gyár társadalmi rendszerében is; az ipari feudalizmus jobboldali radikalizmussal és szociális demagógiával színeződik.

E jobboldali radikalizmus és szociális demagógia sok mindent meg akar adni a munkásságnak, vagy legalábbis azt hirdeti. Munkabér-szabályozás, munkavédelem, biztosítás, népművelés, szakoktatás tervezése vagy fejlesztése párosul annak hangsúlyozásával, hogy a munkás maradjon meg munkásnak, engedelmesnek, parancsokat végrehajtónak. Az ipari feudalizmus tehát megmaradt feudalizmusnak, csak atyaiabbá, antiintellektuálisabbá és katonásabbá vált.²

A második világháború alatt új lendületet kapott az iparosodás. A termelés rohamosan, a háború néhány éve alatt csaknem 40 százalékkal nőtt, új, korszerű technikával dolgozó gyárak keletkeztek, s a régiak technikája is átalakult. A termelés mennyisége és minősége körülbelül azt a szintet érte el, amit később az öt éves terv második évében.³ Ez az iparosodás megnövelte a munkásság – és a polgári rétegek – számát és súlyát, emelte az életszínvonalat. Az iparosodás korszerűsítette a technikát, s lehetőséget adott az életformák anyagi keretének urbanizálásához. A társadalmi élet, a formarendszer, a szerkezet megújulásához azonban nem elég az iparosodás. Ehhez az alulról jövő erők, elsősorban a munkásság tevékeny közreműködése kell: demokratizálódás nélkül nincs megújulás. A demokratizálódás nélküli iparosítás csak fokozta az ellentmondásokat; a megőrzött, végképp elavult és hazuggá vált feudális elemek mellé fasiszta politikai felépítményt teremtett; növelte azokat az erőket, amelyeknek a demokratizálódás érdekében állt, de nem engedte meg érvényesülésüket. A második

² A közeletből való kirekesztettség azt eredményezte, hogy a nem szervezett munkásság körében legendás, mitikus színezetet nyert mindaz, ami a felső világban játszódott le. A világot a nem szervezett munkások is úgy látták, hogy alapvetően két részre oszlik: alullevőkre és felüllevőkre, munkásokra és nem munkásokra. Újságokból, valamint személyes beszélgetésekből eljutott hozzájuk minden, ami sorsukat érintette, és azt munkásszemszögből ítélték meg, de a munkásfolklor formálási törvényei szerint. Jellemző példa erre annak a munkásnak az elbeszélése, aki szerint Bethlen arra költötte el az ország pénzét, hogy visszavásárolja erdélyi birtokait. Mikor azután kiürült a kincstár, a zsidó nagytőkések adtak Horthynek kölcsönt, de azzal a feltétellel, hogy minden órából megtarthassanak két fillért. Az elbeszélés ténybeli alapja mindenki előtt ismert; a történelem lényegét – a nagytőke, az arisztokrácia és az állam összefonódását – voltaképpen helyesen tükrözi vissza, s mindezt valósággal népmesei formában. Egy másik elbeszélés szerint Ferenc Józsefnek pénzre volt szüksége, és kancellárja a zsidókhoz fordult. Elibe öntötték a sok aranyat, de azt kívánták cserébe, hogy elhagyhassák az elkerített helyeket, ahova eddig be voltak zárva. Megkapták, amit kértek, s csak úgy röptültek szanaszéjjel. A zsidók egyenjogúsítása itt még legendásabb formát ölt, s még inkább mutatja, hogy a képzeletvilágban a történelem rétegei nem válnak el egymástól.

Az ember csak azt tudja reálisan megítélni, amiben részt vesz, amit saját tapasztalatából ismer. Ennek megfelelően a „felső” osztályok tagjainak is legendás, mitikus képük volt a munkások és parasztok világáról. A magyar munkásság belső átalakulásáról a második világháború előtti években elsőnek Erdei Ferenc tudósít a szárszói konferencián tartott előadásában (Erdi Ferenc: *A magyar társadalom. In Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet tábor előadás- és megbeszéléssorozata.* Budapest, 1943). Tömör sorai ma is útmutatóak.

Részletesebben tárgyalja a kérdést Lackó idézett és egyéb műveiben: Lackó Miklós: *A magyar munkássztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban.* Budapest, 1958. Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944.* Budapest, 1966.

³ Az ötvenes évek történetírása összehasonlítási alapnak mindig az 1938-as évet használta, és ezáltal megtévesztő képet nyújtott fejlődésünk dinamikájáról. Réálisabb képet festett a második világháború alatti fejlődésről Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944).* Budapest, 1958; valamint *Magyarország története.* 2. köt. (Budapest, 1964) általuk írt 8. fejezete; továbbá Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Budapest, 1969.

világháború végére mégis készen álltak ezek az erők egy korszerű, demokratikus társadalom megteremtésére.

A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg kifejeződött szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton lévők hatalmas tábor. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások a gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyre kerülnek, megint mások mellékes munkát keresnek, és életük legfontosabb részét a gyáron kívül élik; így vagy úgy, többségük elszakad a hagyományos életformától.

A mai magyar munkásság belső rétegződésének elemzéséhez ebből az átmeneti séből kell kiindulnunk.

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely ismerete nem elég a munkásságot alkotó rétegek körülhatárolásához, e rétegek közös és eltérő vonásainak és egymáshoz való viszonyának jellemzéséhez. A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai társadalmi rétegeket nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendje, hanem a régi munkamegosztás is alakítja. Ha a munkamegosztás belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell.

A társadalmi munkamegosztás jelenlegi és a múltból tovább élő rendjének társadalmi rétegekre gyakorolt együttes hatása az életformában fejeződik ki. Az életforma jellemző vonásai: a lakóhely, a külső környezet, amely körülhatárolja és lehetőségeit megszabja; a lakás, az az állandó és szilárd keret, amely egybefogja és amelyben elhelyezkedik; a tárgyi kultúra, tehát mindaz, amit a réteg tagjai rendszeresen felhasználnak, fogyasztanak, kezelnek, amihez szokásaikat, élményeiket kapcsolják; a társadalmi státusok, amelyek az életformával térben és időben összeegyeztethetők, a családok életébe beilleszthetők, és egymással összeférnek, más státusokat viszont kizárnak; a közvetlen környezet társadalmi ellenőrzése, amely a réteg tagjainak magatartását szabályozza, és amely elítélésekben, helytelenítésekben, megszólásokban mutatkozik meg; a nevelés, amely az adott társadalmi csoporthoz tartozók magatartását egymás számára érthetővé és ismerőssé, mások számára idegenné és szokatlanná teszi. Mindezeknek megvan a saját történetük, és e történet által teljesek és meghatározottak. Más annak az életformája, aki mindig falun vagy mindig városban élt (az időben természetesen az állandó lakóhely is változik), mint azé, aki faluról városba költözött. A státusok egymásutánisága az életformának elkerülhetetlen jellegzetessége: a gyerekből családfő vagy feleség lesz, az ipari tanulóból szakmunkás, stb. De alapvetően más azoknak az életformája, akik életük során azonos társadalmi rétegben, tehát a parasztságon vagy a munkásságon belül maradnak, mint azoké, akik réteget változtatnak.⁴

⁴ Az életforma jelentőségét a társadalmi rétegződésben elsőnek Max Weber hangsúlyozta. A gazdasági struktúrához és hatalomhoz kapcsolja Weber a társadalmi osztályokat, a társadalmi struktúrákhoz és hatalomhoz a rendeket. „Rendi helyzetnek nevezzük a társadalmi *értékelésben* tipikusan szerepet játszó és figyelembe vett pozitív, illetve negatív privilégiumokat, amelyek alapja a) a jellegze-

A magyar munkásság egyik – a munkások felét magában foglaló – rétegét a parasztszármazású munkások alkotják. Ez a munkásság tehát a szó legszorosabb értelmében új munkásság: *Magyarországnak igazában ez az új munkásosztálya.*⁵

A paraszt munkássá, városlakóvá válása az egész világon végbemenő folyamat. A mobilitás történetében korszakokat különböztethetünk meg, és a társadalmak története e mobilitási korszakok alapján kvantitatíve is jól jellemezhető. A munkásosztály kialakulását – első nagy mobilitási szakaszát – az jellemzi, hogy a mobilitás legfontosabb folyamata az iparosok munkássá válása. Ezt követi a Kelet-Európa történetében máig tartó szakasz, amelyben a legfőbb mobilitási folyamat a parasztok munkássá válása.⁶ Ez a mobilitási folyamat Magyarországon az elmúlt két évtizedben, különösen az ötvenes években, gyorsított ütemben folyt. Erre lehetőséget az agrártúlnépesedés adott, amely Európa egyetlen országában sem volt olyan mérvű, mint Magyarországon.⁷ A túlfokozott iparosítás biztosította a munkaalkalmat ennek az agrártúlnépesedésnek a levezetésére, a mezőgazdaság kollektivizálásának eredményeképpen pedig azoknak egy része is városba ment dolgozni, akik eredetileg nem kíváncsoztak oda.

tes életvitel – s ennél fogva b) a formális nevelés, és pedig ennek valamilyen tapasztalati vagy racionális *tana*, illetve a megfelelő életformáknak ezek alapján való birtokbavétele, valamint c) a származásnak vagy a foglalkozásnak kijáró presztízs.” (Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1956, 266. o. [A fordítást, Erdélyi Ágnes későbbi fordítását alapul véve, javítottuk. Lásd Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. 1. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 307. o. – A szerk.]

Igaza volt azonban Hajnal Istvánnak abban, hogy Max Weber „zseniális megérzései szinte kíváncsoznak a közvetítő objektív struktúrák részletes vizsgálatára, ami a végső, valóságos szintézis lenne, az üzemet adná”. Ezt a munkát próbálta Hajnal István elvégezni. Különböző műveiben a társadalmi struktúrát mindig úgy tárgyalta, hogy az adott társadalmi struktúra reprodukcióját biztosító társadalmi munkamegosztásból indult ki, ugyanakkor figyelembe vette az előző társadalmi struktúra hagyományos munkamegosztásának tovább élő, bár elhalóban levő elemeit; a társadalmi szerkezet meghatározásában a társadalmi munkamegosztás adott rendjéből indult ki, az ebből eredő funkciókból és e funkciók alapján meghatározott rétegekből, de ezt az elemzést mindig kiegészítette a történeti elemzéssel. Hajnal legfontosabb munkái: *Történelem és szociológia*. Budapest, 1939. *Az újkor története*. In Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Egyetemes történet*. 3. köt. Budapest, 1936. Hajnal módszerét alkalmazta a magyar paraszttársadalom vizsgálatára Erdei Ferenc *A magyar paraszttársadalom* című munkájában (Budapest, 1941), amely mindmáig klasszikus mintája a társadalmi osztályok konkrét elemzésének, a gazdasági struktúrából és a történeti fejlődésből eredő vonások egyesítésének. A gazdasági struktúra és az életforma együttes kezelésével próbálja Borsod, Heves és Nógrád munkásságát jellemezni Szabó Zoltán már idézett művében.

Amerikai viszonylatban a tulajdonviszonyok és az életforma együttes használatát igyekszik érvényesíteni a munkásosztály jellemzésében S. M. Miller: *The american lower classes: a typological approach*. In A. B. Shostak – W. Gomberg (Eds.): *Blue collar world*. Englewood Cliffs, N. J., 1964, 9–23. o. Vö. még S. M. Miller: *The working class subculture: A new view*. In *Blue collar world*, 24–36. o. Angol viszonylatban hasonló nyomon jár Richard Hoggart: *The uses of literacy. Aspects of working-class life with special reference to publications and entertainments*. Harmondsworth, Middlesex, 1957. Továbbá J. H. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechhoffer és J. Platt háromkötetes sorozatukban: *The affluent worker: Industrial attitudes and behaviour*. Cambridge, 1968; *The affluent worker: Political attitudes and behaviour*. Cambridge, 1968; *The affluent worker in the class structure*. Cambridge, 1969.

⁵ Az új munkásosztály kifejezést hasonló értelemben használja S. M. Miller: *The new working class*. In *Blue collar world*. Englewood Cliffs, N. J., 1964, 81–85. o.

⁶ Vö. Kemény István: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. A kötetben szereplő tanulmány (816–823. o.).

⁷ Vö. Kolossa Tibor: *Adatok az agrárproletáriátus arányához és összetételéhez az Osztrák–Magyar Monarchiában. Történelmi Szemle, 1959/1-2.*

Az új munkásosztály életformája azért tér el a régi munkásosztályétól, mert magán viseli a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt régi hely (és vele a születési hely, illetőleg a régi lakóhely) hatását. Ez a hatás kiterjed a társadalmi struktúrában elfoglalt mai helyre is. A magyar szakmunkásoknak valamivel több mint egyharmada (36 százaléka), a betanított munkásoknak majdnem kétharmada (60 százaléka), a segédmunkásoknak pedig több mint kétharmada (68 százaléka) parasztszármazású.⁸ Ha tehát a belépési mobilitás szemszögéből vizsgáljuk a magyar munkásságot (vagyis azt tanulmányozzuk, hogy milyen társadalmi rétegből származnak a magyar munkások), akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szakmunkások többsége a régi, a betanított és segédmunkások többsége pedig az új munkásosztályhoz tartozik.

Vizsgálhatjuk a kérdést más oldalról is: tanulmányozhatjuk a parasztság kilépési mobilitását, vagyis kérdezhetjük, hogy a parasztyerekek hová jutottak, milyen társadalmi rétegekbe, milyen arányokban. A válasz: a parasztszármazásúak 41 százaléka maradt paraszt, és fele (50,5 százalék) vált munkássá. A munkássá váló parasztszármazásúak egyharmada vált szakmunkássá, kétharmada betanított, illetőleg segédmunkássá.⁹

Parasztból munkássá válni nem egyszerű dolog, hiszen tulajdonképpen annyit jelent, hogy az ember kultúráját cserél. Nem csoda, hogy az első lépés a betanított, illetve segédmunkás.

De a szakmunkássá váló parasztyerekek is elsősorban meghatározott szakmákhoz jutnak el. Ilyen szakmák mindenekelőtt a nagy erőfelfejtést, állóképességet igénylő, rossz körülmények közt (nagy hidegben, nagy hőségben) folyó nehéz testi munkák, valamint a falun is megtanulható és gyakorolható szakmák. A munkások fiai nemigen vállalják, hogy ezekben a szakmákban dolgozzanak; ezért a munkát kereső, faluról feljött vagy faluról feljáró emberek könnyebben tudtak ezekben a szakmákban elhelyezkedni. Igen magas a parasztszármazásúak aránya a bányászatban, a kohászatban (öntők, kovácsok, olvasztárok, hengerészek, forrasztárok, kemencekezelők stb.), az építőipari és faipari (kőművesek, ácsok, asztalosok stb.), tehát az „ősi” szakmákban is.

Ezeknek a szakmáknak többségében a szakképzettség foka is alacsonyabb az átlagosnál: aránylag nem hosszú betanulási idő elég elsajátításukhoz.

⁸ Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 11. köt. KSH, Budapest, 1966, 103. és 360–366. o.

⁹ A parasztok „többlépcsős” mobilitása nálunk kisebb, mint az iparilag fejlett tőkés országokban. A paraszti származásúak 0,9 százaléka lett igazgatási vagy gazdasági vezető, de ezt úgy kell érteni, hogy az igazgatási és gazdasági vezetők között vannak a községi tanácselnökök és tanácsbírók is. 0,7 százalék lett műszaki, és 0,8 százalék másfajta értelmiségi, de az utóbbiak között ott vannak az általános iskola felső tagozatának tanárai is. Ha minden szellemi foglalkozást összefoglalunk, tehát a községi tanács irodájában dolgozó gépirónót és a tsz-irodán dolgozó adminisztrátort is, akkor 100 parasztszármazású egyén közül 8 került ezekbe a foglalkozásokba. Ugyanezekben a szellemi foglalkozásokban 100 parasztszármazású személy közül az NSZK-ban 20, Svédországban 23, az Egyesült Államokban 23 és Japánban 28 dolgozik. Ez nem azt jelenti, hogy mobilitásban el vagyunk maradva, hanem azt, hogy nálunk az előző időszakban (1930-ban) a parasztok az aktív keresők 53 százalékát tették ki, míg például az Egyesült Államokban a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak aránya 1940-ben csak 18,5 százalék volt. Mindaddig, amíg a parasztság a társadalom legnépesebb rétege, a tömeges mobilitás fő folyamata a parasztok munkássá válása.

Hasonló rétegződéssel találkozunk, ha nem a nemzedékek közötti (intergenerációs), hanem a nemzedéken belüli (intragenerációs) mobilitást tanulmányozzuk. Nem azt kérdezzük, hogy milyen származásúak a magyar munkások, hanem azt, hogy milyen foglalkozásban kezdték meg életpályájukat. A szakmunkásoknak csak egyötöde (19,2 százaléka), a betanított munkásoknak csaknem fele (45 százaléka) és a segédmunkásoknak csaknem kétharmada (58,3 százaléka) kezdte életpályáját mezőgazdasági fizikai munkával. És ugyanúgy, mint a társadalmi származás esetében, a pályán belüli mobilitásnál is erősen különböznek az egyes szakmák. Vannak olyan szakmák, amelyekben úgyszólván nem fordul elő olyan, aki pályáját mezőgazdasági fizikai munkával kezdte volna, más szakmákban viszont jelentékeny ezek aránya. A szakmák sorrendje csaknem egyforma akár a társadalmi származás, akár a pályakezdés szempontjából. Az alacsonyabb képzettséget igénylő nehéz testi munkákban boldogulnak elsősorban azok, akik gyerekkorukban paraszti munkát is végeztek. Talán két foglalkozás jelent kivételt: a kovács és az asztalos. Köztük aránylag sok a parasztszármazású, és nagyon kevés az olyan, aki kereső életpályáját mezőgazdasági fizikai munkával kezdte volna.

Különböző korcsoportokban nem egyforma azoknak az aránya, akik életpályájukat a mezőgazdaságban kezdték el. A legidősebbek között (50 éven felül) aránylag kevés van ilyen, és kevesebbet találunk a fiatalabbak (40 alattiak) között is. A magyarázat kézenfekvő: az ötvenes évek agrárpolitikája a legidősebb korosztályt olyan életkorban érintette, amikor már nehezen szánta rá magát az életforma megváltoztatására; a fiatalabbak (tehát azok, akik akkor 30 alatt voltak) még elég rugalmasak voltak ehhez. A náluk is fiatalabbaknak viszont az első lépése is az iparba vezetett.

A fentiek után magától értetődő, hogy hasonló különbségeket tapasztalunk a vándorlás vizsgálatakor is. Vannak olyan szakmák, amelyekben a munkások nagyobb fele faluról költözött a fővárosba, más szakmákban a munkások fele jött faluról, és vannak olyan szakmák, amelyekben a munkások negyede származik faluról. Ha a szakmákat a falun születettek aránya szerint állítjuk rangsorba, hasonló rangsort kapunk, mint ha a társadalmi származás vagy a mezőgazdasági fizikai munkával való pályakezdés szerint soroljuk őket. Ebben az esetben is a szakképzettség és a nehéz testi munka aránya a döntő: minél kisebb a szakképzettség és minél nagyobb a nehéz testi munka aránya, annál több az adott szakmában a falun született.

A vándorlás hullámozásában is megtaláljuk azt az ugrást, amelyet a pályán belüli mobilitásnál fedeztünk fel. A faluról felvándoroltak száma az 50 év alattiaknál hirtelen emelkedik, s azután ezen a magasabb szinten marad a fiatalabb korcsoportnál is.

Ugyanezt tapasztaljuk az ingázásnál is, amely a vándorlás be nem fejezett fajtája. A szakmunkások között kisebb az ingázók aránya, a betanított és a segédmunkások között nagyobb. És ha az ingázók aránya szerint rangsoroljuk a szakmákat, az előbbiekhöz hasonló sorrendet kapunk.

A faluról a városba való költözés különböző irányú és értelmű státusváltozással járt együtt. A parasztságból kiváltak státusváltozásának megítélése elsősorban attól függ, jómódúak vagy szegények leszármazottai-e; az egyik esetben jövedelmi helyzetük romlott, a másik esetben javult. A faluról a városba való költözés ugyanakkor a lehetőségek helyére való költözést is jelentette; ennyiben a státusváltozás mindenképpen

kedvező volt. Egyes vándorlóknál tehát a különböző változások keresztezik, másoknál erősítik egymást.

Különböző dimenziók kereszteződését jelenti az is, hogy a városokban nagyobbak a megélhetési költségek, ugyanakkor előnyösebbek a körülmények más viszonylatokban.

Láttuk, hogy a faluról jöttek elsősorban az alacsonyabb képzettséget kívánó nehéz testi munkákban helyezkednek el. Ezeknek a munkáknak a rangja a gyári presztízhierarchiában alacsonyabb, mint a magasabb képzettséget kívánó munkáké. Az érem másik oldala, hogy ezeket a munkákat rendszerint jobban fizetik.

A státuszváltozások különböző dimenzióinak bonyolult dinamikáját még jobban bonyolítja, ha arra gondolunk, hogy hányféleképpen válhat az ember utolsóból elsővé és elsőből utolsóvá. Azok a gazdag parasztok például, akik az ötvenes évek agrárpolitikájának hatására elhagyták a falut, ma lehetnek nyugdíjas munkások, esetleg tiszteletes nyugdíjjal. A falun maradt szegényparaszt szomszédjuk viszont valószínűleg 300 forint járadékot élvez.

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt régi hely hatása érződik az iskolai végzettségen is. A parasztszármazású munkásoknak sokkal kisebb hányada végezte el az általános iskolát. A legtöbb szakmában viszont ma már megkövetelik az általános iskola elvégzését, és sok szakmában középfokú iskolai végzettséget kívánnak meg. A parasztok falun született gyerekeinek az esetek többségében nem volt módjuk elvégezni az általános iskolát; ez hozzájárult ahhoz, hogy nem válhattak szakmunkássá; nem jutottak tovább a betanított és segédmunkánál.

Az új munkásosztály nem homogén tömeg, hanem különböző alrétegekre oszlik, de valamennyi alrétegének van közös problémája. E problémák mind az életforma radikális átalakulásához kapcsolódnak. Az emberiséget megosztó nagy szakadékok – gazdagok és szegények, hatalmasok és hatalom nélküliek, műveltek és műveletlenek – közül az egyik legmélyebb a falu és a város közötti szakadék. A régi magyar világban úr és tőkés egyaránt kizsákmányoló volt, életformájában, gondolkodásmódjában mégis alapvetően különbözött, és állandó politikai harcban voltak egymással. Paraszt és munkás egyaránt kizsákmányolt volt, de életformában és gondolkodásban mélységesen különböztek. Akár önként választja az ember, akár kényszerűségből teszi, a parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések és a legnagyobb megpróbáltatások egyike. Magyar viszonylatban különösen súlyosbították ezt a nehéz, próbára tevő átalakulást az indulás körülményei. A munkássá váló parasztok idősebb nemzedéke előbb azon a felszabadító élményen ment keresztül, amelyet 1945 hozott magával. A földtelen parasztok földhöz jutottak, és 1948 körül már szilárd, reményekkel, perspektívákkal teli egzisztenciát tudtak teremteni maguknak. A régebben birtokos parasztság is súlyos nyomás alól szabadult, gazdaságilag és szociológiailag egyaránt. A táguló élet és a jövőbe vetett bizalom légkörében érte a magyar parasztságot az ötvenes évek agrárpolitikája. A rájuk nehezedő nyomás elől városba költöző parasztok olyan indító élményt vittek magukkal, amely még sokáig mélyen befolyásolta a városhoz való viszonyukat.

További súlyosbító körülmény volt és maradt a lakáskérdés. A lakás cseréje még annak is súlyos probléma volt, akinek ez csupán az életforma anyagi keretének

megváltoztatását jelentette, tehát annak, aki el tudta adni falusi házát, és a városban elfogadható lakáshoz jutott. Különös és az emberhez méltó életet nagyon megnehezítő megoldatlanságot jelentett és jelent az albérlők, az ágybérlők, a munkásszállásokon lakók, a hetenként, kéthetenként, havonta hazajárók, a naponta három órát utazók tömege. E súlyosbító körülmények nélkül is igen nagy terhet jelent a faluról a városba költöző embernek a nagyvárosi élet ártalmainak szokatlansága. A városiak közül aki teheti, kertes villába menekül a nagyváros zaja, szennye, bűze elől. Kétszeresen nehéz ezt elviselni annak, aki nem városban született, és nem gyermekkorától edződött ezekhez az ártalmakhoz. Nemcsak a körúton végigdübörgő autóbusz zajához, az autók benzinbűzéhez és például az Illatos út felől messzire szálló koromhoz kell szoknia, hanem a munkatermekben csattogó gépek fülsiketítő lárájához, a nyitott kemence hőségéhez, a forrásban lévő anyagok találkozásakor arcába csapódó füstökhöz és gőzhöz is.

Nehéz a parasztnak a városi munka elsajátítása is. Robert Michels idézi a társadalmi osztályokról írott kis munkájában Enrico Ferrinek azt a kijelentését, hogy az átlagos szicíliai paraszt intelligenciája nagyobb, mint az átlagos német egyetemi tanáré.¹⁰ Levonva ebből a következtetésből az olasz ember elfogultságát, és a mi problémánkra alkalmazva, állíthatjuk, hogy az átlagos magyar paraszt intelligenciája semmivel sem kisebb, mint bármely más magyar társadalmi réteg átlagos tagjáé. Nem kisebb, de más irányú. Alapvetően más, mint amilyen a városi életben és a gyári munka viszonyai között kíváncsít. Az, aki eligazodik egy sokirányú parasztagazdaság legkülönbözőbb külső tényezőktől befolyásolt bonyolult viszonyai között, és közömbösíteni tudja a természet és az intézmények zavaró hatásait, nem feltétlenül képes elsajátítani egy szakmát, eligazodni egy üzemi organizációban, felfogni a jövedelmét befolyásoló különböző tényezők hatását.

A munkahelyi beilleszkedést nehezíti az is, hogy a világon minden munkahelyen ösdíkok óta idegenkedéssel, bizalmatlanul kezelik az újonnan jöttet, igyekeznek a munka nehezét rá hárítani, és csak sokára fogadják be. Az idegenkedés még fokozottabb a faluról jöttek esetében, és a beilleszkedés jóval nehezebb annak, akinek nemcsak a munkahelyi közösségek és társulások bonyolult kapcsolatai jelentenek újat, megtanulnivalót, hanem a legegyszerűbb városi viselkedésminták és társulási formák is.

A legsúlyosabb probléma azonban feltétlenül a régi kötelékekből és szokásokból való kiszakadás, hogy társatlansághoz, magányhoz és belső bizonytalansághoz vezethet. A régi falusi életforma túlságosan kötötte, fogta az egyént, olyannyira, hogy nemcsak boldogságát és szabadságát korlátozta, hanem sokszor neurózist is idézett elő. A városi életformáról sok szociológus írta már, hogy az ellenkező végtelenség jellemző rá: túlságosan magára hagyja az egyént, és ezzel anyagi és érzelmi bizonytalanságot idéz elő. Ha van igazság ebben az állításban, elsősorban a faluról városba jöttekre érvényes: nekik van a legkevesebb élő emberi kapcsolatuk, mert a régieket nagybórra elvesztették, és az idegen talajon nagyon nehéz újakat szerezniök.

Mindezek a problémák nem egyformán jelentkeznek a faluról jöttek életében, és nem is egyformán oldják meg őket. A problémák jelentkezési és megoldási módjában

¹⁰ Robert Michels: *A társadalmi osztály*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945, 22. o.

tapaszthalható különbségek alapján típusokat különböztethetünk meg. A lakáskérdés például egészen másképp jelentkezik a jobb módú, jobb lakáskörülményekhez szokott parasztok számára: nagyobb igényekkel lépnek fel, de könnyebben is oldják meg azokat. A munkahelyi beilleszkedés jóval könnyebb az iskolázottabbak, mint az iskolázatlanok számára. Alapvető különbség van fiatalok és öregek között. A 40 éven felüliek még tradicionális társadalomban születtek, abban töltötték gyerekkorukat, és perspektívájuk férfivá éérésükig a birtokos paraszt életformája volt.

Ebből a generációból a megoldás útján leginkább azok jutottak előre, akik szakmát tudtak tanulni (természetesen olyan szakmát, amelyben a nehéz testi munka dominál, és éppen ezért a falun születettek privilégiuma), a város környékén családi házat tudtak venni vagy építeni, és a gyári munkát a mezőgazdasági munkával tudták egybekötni. A falusi kötelékek elszakadása a kiscsaládot helyezi előtérbe, és sokszor fájdalmasan jelentkezik szembenállásuk a fiatalabb nemzedékkel, amely ezt az életformát nem kívánja folytatni, és egyebekben is elutasítja az idősebb nemzedék tradicionálisan tekintélyi gondolkodásmódját.

Nem találtak megoldást a hetenként, kéthetenként, havonként ingázók, még akkor sem, ha jól kereső városi szakmunkások, és falun is rendezettek a körülményeik. A kettős élet többnyire azzal a következménnyel jár, hogy mindkét életükben otthontalanok. Ha a feleség vagy valamelyik családtag a tsz-ben dolgozik, ahol van föld, mezőgazdasági ingatlan, ha állatot tartanak, zöldséget, gyümölcsöt termelnek, akkor a férj keresetét – és ha van még más ipari dolgozó a családban, akkor azét is – szinte teljes egészében házépítésre, bútortvásárlásra, tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordíthatják. De a növekvő anyagi ellátottság kereteit kulturált élettel ritkán tudják megtölteni.

A parasztból lett munkások idősebb generációjának ez a két típusa rendezett életmódot él. Igen sokan azonban teljesen képtelenek voltak az életformaváltás problémáját megoldani, és rendezetlen életmódot élnek. A rendezetlen életmódot élőknek rendszerint nincs meg egy év leforgása alatt a 12 hónap munkaviszonyuk, munkahelyüket gyakran változtatják, sokszor lakóhelyüket is. Keresetük nem mindig stabil, munkaviszonyuk nemegyszer alkalmi, ideiglenes, rendezetlen. Többnyire családi életük is rendezetlen, néha családról családra vándorolnak, vagy egyszerre több családdal élnek. Életpályájukon egy vagy több törés észlelhető, étkezésükben, ruházkodásukban, szórakozásaikban aránytalanságok és hiányok tapasztalhatók, gyerekeik tanulmányi eredménye majdnem mindig rossz (táplálkozásuk és ruházkodásuk sem mindig megfelelő), a továbbtanulásnak terve sem merül fel, sőt jelentékeny azoknak a gyermekeknek az aránya, akik az általános iskolát sem végzik el; ilyenformán ez az életforma továbbörökítődik a gyermekekre. A rendezetlen életmódot élő ember igen gyakran alkoholista. Az ilyen életet élő embereket két típusba soroljuk: „hányódónak” nevezzük közülük a határozatlanokat, a gyengéket, az öntudat nélkülieket; „csavargónak” nevezhetjük a látszólag öntudatosakat, határozottakat, lázadó hajlamúakat. Mindkét típust állandóan fenyegeti az a veszély, hogy összeütközésbe kerül a törvényvel (az időszakos munkakerülése miatt), de az utóbbit inkább (garázdasága miatt). A teljesítményt, a sikert, a társadalmi hierarchiát egyik sem tiszteli.

A parasztszármazású munkások fiatalabb generációja már a felszabadulás után született vagy nevelkedett, a folytonos változás, alakulás légköréhez szokott. Ezek a fiatalok

gyermekkorukban sem gondoltak arra, hogy birtokos paraszt legyen belőlük, kezdettől fogva az iparban, a kereskedelemben, a közlekedésben, a szolgáltatásban kívántak elhelyezkedni. A városi életbe és a munkahelyi társadalomba való beilleszkedés nekik sem könnyű, de ha megtörtént, akkor úgy érzik, hogy elérték céljukat. Számukra a munkáséletforma átvétele a sikert jelenti, míg a városon született munkásfiatalok számára ez csak kiindulópont. A falusi kötelékek elszakadása és az új kapcsolatok keresésének nehézsége azonban ezeknek a fiataloknak is problémát jelent.

A fiatalok egy részének még nem sikerült a beilleszkedés. A beilleszkedés különösen nehéz azoknak, akik otthon nem végeztek el az általános iskola nyolc osztályát. A be nem fejezett iskola nemcsak annyiban jelent hátrányt, hogy nem tanulhatnak szakmát. Az iskola el nem végezése arra is utal, hogy az otthagyott család egész életformájában nagyon kis szerepet játszik a tervezés, a jövő, hogy aránylag kevésbé tudnak perspektívában gondolkozni, tartós előnyök kedvéért pillanatnyi előnyökről lemondani. Az otthon megtanult viselkedésminták hátráltatják a gyár és a város társadalmába való beilleszkedést, de nem segítik elő azt a fiatalok lakáskörülményei sem. E fiataloknak egy része a társadalom margójára kerül, nagyobb részük azonban később megtalálja a beilleszkedés útját.

A városon született munkásból lett munkások tömegét több tényező bontja típusokra. Itt is különbséget jelent a munkakör, sőt még nagyobb, hiszen egy részük segéd- és betanított munkás, más részük szakmunkás, de van olyan is, aki technikusként indul pályáján, vagy már 24 évesen művezető, és feltartóztathatatlanul halad magasabb régiók felé. Ezen az alapon pályákat és magatartásokat is megkülönböztethetünk: az emelkedőt, a stagnálót és a hanyatlót. Ebben a rétegben is számottevő a rendezett és a rendezetlen életmód különbsége. A munkás eredet sem homogén valami. Különbség van a képzetlen és a képzett munkások gyermekei között. Az eddigiekből világos, hogy ezt az utóbbi különbséget úgy is értelmezhetjük, mint a második és a harmadik nemzedék különbségét; az egyiknek szülei parasztból lett munkások, a másiknak már a szülei is munkásnak születtek. Az életkor is fontos életformaképző: az öregek még a régi, tradicionális, hagyományörző világban, zárt munkáskultúrában nevelkedtek, és közülük még sokan őrzik a régi értékeket. Ezek a régi munkáséletformát élik, s nem kíváncsiak ki abból. Az élet törvénye számukra is a kemény munka, a családi életet ők is patriarchálisán képzelik el, de a mezőgazdasági munkának még a gondolata is távol esik tőlük. Abban a világban nőttek fel, amelyben a szakmunkás felesége vagy lánya többnyire nem járt gyárba dolgozni, s ahol a férfi munka után kocsmába ment.

A hagyományait őrző szakmunkás az idősebb nemzedéknek csak az egyik típusa. Egy másik típus jobban alkalmazkodott a változó világhoz. A felszabadulás pillanatát ipari tanulóként vagy fiatal munkásként élte át, és megragadta az új világ nyújtotta lehetőségeket. Lakásában, fogyasztásában, az őt körülvevő tárgyi kultúrában urbanizálódott. Elhatárolja magát a munkásság alsóbb rétegeitől, különösen a rendezetlen életűektől. Nagyra értékeli a családi életet, és viszonylag sokat tartózkodik otthon. Gyermekeinek igyekszik olyan állást biztosítani, amelyben vihetik valamire. Az üzemben saját helyét középén állónak látja.

Egy harmadik típus az idősebb generációból ugyanígy urbanizálódott, de kevésbé akart élni a lehetőségekkel. Ennek megfelelően magatartása védekező és óvatos.

A felettesekkel való jó kapcsolatot és az előmenetelt nem becsüli túlságosan sokra. A munkásélet határai között igyekszik jól keresni, de a biztonságot többre becsüli, mint a pénzt. Gyermekeinek nem annyira előmenetelt, mint állandó, jó munkahelyet vagy jó keresetet szeretne biztosítani.

A munkásnak születettek közül is megtaláljuk az „esetteket”. Ilyen a képzetlen és iskolázatlan munkás, aki testileg gyenge ahhoz, hogy segédmunkásként sokat keressen, s alacsony keresete miatt státusa is alacsony; a beteg, a nagycsaládos, aki a sok gyermekre nem tud eleget keresni. Az üzemi kollektívában ez a típus éppúgy a margóra kerül, mint az a faluról jött munkás, akit lassúbb észjárása miatt nem fogadnak be.

A „csavargó” igazi lakóhelye, otthona a város. Keresete nem alacsony, és családjában sem kicsi az egy főre jutó jövedelem, „trógerolással” többet tud keresni, mint a legtöbb szakmunkás, de csak addig, amíg kedve tartja. Egyszer dolgozik, másszor nem, családi viszonyai rendezetlenek, gyermekeivel nem törődik. Időszakos munkakerülése, garázdasága miatt mindig a törvény határán él. A teljesítményt, a sikert, a társadalmi hierarchiát nem tiszteli, látszólag független, valójában félig öntudatlan. Gyermekei gyakran öröklik ezt az életformát. A képzetlenség, az alkoholizmus és a létbizonytalanság köréből csak kivételesen tud kitörni.

A fiatal szakmunkások egyik típusa technikumot végzett, vagy erre készül, műszakilag tájékozott, szorgalommal, akarattal, tanulással igyekszik előrejutni. A szakmunkáséletet csak átmenetnek, első lépcsőfoknak tartja, de a technikus vagy a művezetői pozíciónál sem akar megállni. Lakása, öltözködése legfeljebb árnyalatokban különbözik az értelmiségi fiatalokétól.

Ezek a fiatalok nagyon keményen dolgoznak, a munkaidőn túl is, mert rendszerint tanulnak, képezik magukat, társadalmi munkát vállalnak. Életútjukat előreláthatólag az állandó lassú emelkedés jellemzi. Büszkék arra, amit elértek, rokonszenveznek a dolgozni és boldogulni tudó emberekkel. Rendszerint korán házasodnak, és rendezett családi életet élnek. Mivel a munkahelyen és a társadalmi munkában egyaránt megállják a helyüket, némelyikük úgy jut lakáshoz, hogy a tröszt és a pártbizottság támogatja őket. Mások kemény takarékossgal családi házat építenek maguknak.

Még mindig sokan vannak, akik érvényesülésüket a sporton keresztül akarják biztosítani, bár kevesebben, mint azelőtt. (Részben azért, mert a más irányú lehetőségek nagyobbak.) Mások a beatzenében keresik a társadalmi elismerést, és talán az anyagit is. Igen sokan vannak olyanok is, akik munkával akarnak érvényesülni, de nem a munkahelyen, hanem a munkahelyen kívül végzett munkával: a tsz melléküzemébe járnak, a Nagyvásártelepen vagy a Közértben rakodnak, kocsit kísérnek. Olyan fiatal szakmunkás is akad, aki kitűnően végzi munkáját, de igazi hivatásának a költészetet, a művészetet vagy a zenét látja. És természetesen olyanok is vannak, akik munkahelyükön csak a legszükségesebbet végzik el, a szórakozásnak élnek.